

Л. М. Москальчук,

керівник гуртків Волинського обласного екологічно-натуралистичного центру

Використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського в екологічному вихованні юннатів молодшого шкільного віку

Аналізується педагогічна спадщина В. Сухомлинського щодо екологічного виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку; наводяться форми та методи роботи з дітьми в умовах позашкільного навчального закладу.

Ключові слова: екологічне виховання, урок, мислення, спостереження, організаційні форми, ранній розвиток.

Moskalchuk L. M. Use of V. O. Sukhomlynskyi's Pedagogical Heritage for Ecological Education of Young Naturalists in Elementary School.

V. O. Sukhomlynskyi's pedagogical heritage concerning ecological education of children of preschool and early school age is analyzed; forms and methods of work with children in out-of-school educational institution are given.

Key words: ecological education, lesson, thinking, supervision, organizational forms, early development.

Постановка проблеми. Тривалі роки роботи у школі привели В. О. Сухомлинського до переконання, що в ранньому шкільному віці слово, різні види роботи над ним не тільки розвивають мовлення і мислення дітей, а й мають великий виховний і освітній потенціал. У наші дні, коли весь світ перебуває на межі екологічної катастрофи, коли під загрозою майбутнє людства, кожна людина не заперечуватиме, що екологічне виховання й освіта – серед найбільш актуальних питань сучасності.

Бережне ставлення до природи і до себе має стати одним із критеріїв моральних цінностей людства.

Найбільш сприятливий період для роз'яснення завдань екологічного виховання – дитинство. Маленька дитина пізнає світ із відкритою душою і серцем, і яким буде ставлення до цього світу, чи навчиться вона бути господарем, що любить і розуміє природу, залежить від її виховання.

Сьогодні наша спільна планета у небезпеці, і захистити її від катастрофи здатна тільки людина, яка, образно кажучи, може слухати музику природи. Таку людину ми маємо виховати, злагатити її знаннями, навчити бути милосердною, любити і берегти свою землю, розумно користуватися її багатствами.

У цьому нам допоможе творча спадщина В. О. Сухомлинського, що з роками не втрачає актуальності, а відкривається все новими і новими гранями. Вона торкається найважливіших педагогічних проблем і допомагає їх вирішенню на рівні вимог сучасної педагогіки. Це визнано педагогічною громадськістю не лише країни, а й усього світу.

Виклад основного матеріалу. Твори видатного педагога відображають запити, стан, тенденції і перспективи освітніх реалій, розвитку дитини, спираються на потреби навчання й виховання і можуть бути прийнятними для будь-якого середовища, у будь-якій країні.

Створена В. О. Сухомлинським цілісна і досить ефективна система виховання людини і громадянина

– система, спрямована на всебічний розвиток особистості. В ній великий педагог показав зразки освітянської майстерності, запропонував ряд оптимальних методик навчання та виховання, розробив численні рекомендації та поради практичним працівникам, за що завоював визнання сотень тисяч людей. Звертаючись до творчості великого педагога, ми знаходимо в ній відповідь на питання, що стосуються формування людини, в якій гармонійно поєднуються духовне багатство, моральна і фізична краса.

Основні ідеї навчання та виховання дітей, які розкрив В. О. Сухомлинський, широко використовуються у навчально-виховній роботі позашкільних навчальних закладів. Любов та повага до дитини, підтримка найкращого, що є в кожній із них, розвиток творчості кожної особистості, повага до природи як найважливішого засобу виховання прекрасного втілюється на гурткових заняттях. Саме в позашкільних закладах ми маємо можливість наслідувати погляди Василя Олександровича, які мають на меті досягнення особливого психологічного клімату, де б дитина почувалася комфортно. «Цінність гурткової роботи, – писав Сухомлинський, – полягає в тому, що кожен може протягом тривалого часу випробовувати свої задатки, здібності, виявляти в конкретній справі свої нахили, знаходити улюблене заняття».

Видатний педагог вважав, що формувати в людини ставлення до рідного краю як частки природи слід починати з раннього віку. Чим молодший вік дитини, тим вразливіша, сприятливіша вона до виховного впливу, тим яскравіші, безпосередніші почуття, що забарвлюють її мислення. Тому гурткову роботу великий педагог рекомендував проводити з дошкільного віку, а основні завдання екологічної освіти дошкільників великий педагог вбачав у: розвитку естетичного відчува світу, уявленнях про взаємозв'язки у природі; засвоєнні елементів екологічної культури; вивчення перлин народної

мудрості про дбайливе ставлення до природного оточення; вихованні справжньої любові до природи, бажанні піклуватися про рослинний і тваринний світ; стимулюванні допитливості та зацікавленості у пізнанні природи; формуванні навичок культурної поведінки у природі; набутті постійної потреби у зміцненні й збереженні власного здоров'я та здоров'я інших людей.

Лише у спілкуванні з живим світом дитина має змогу заглибитися в безмежне багатство явищ, їх невичерпну красу. Вона вбирає у себе барви, звуки й пахощі природи, захоплює загадковістю, співчуває всьому живому. В такому творчому процесі діти оволодівають «абеткою» емоцій.

Однією із форм роботи з дітьми п'ятирічного віку, яка забезпечує емоційне сприйняття довкілля, є гурткові заняття на природі. Метою таких занятт є установка: дивитись і помічати, помічати і відчувати, відчувати і думати, думати і творити. Як говорив В. О. Сухомлинський, треба, щоб «кожна з названих тем несла дитині безліч відкриттів, зроблених нею самостійно, щоб дитина заглибилася подумки в якусь деталь, зосередила на ній всю увагу». Заняття у природі краще проводити інтегрованими, тобто поєднувати їх з валеологією, навколошнім світом, математикою, музикою.

Педагог обґрунтовано вважав, що і навчання грамоти потрібно тісно поєднувати саме з природознавством та малюванням: спочатку діти роздивляються довкілля (наприклад, луку, освітлену сонцем), слухають дзижчання бджіл, сюрчання коників, потім малюють і, нарешті, підписують. Кожне слово і кожну букву діти сприймають як відкриття, вони зустрічають їх не у книзі – у живому середовищі: у парку, на подвір'ї, у лісі.

У Волинському обласному еколого-натуралистичному центрі ця методика розпочинається із груп раннього розвитку «Ластів'ята», програма якої передбачає формування дбайливого ставлення до природи, а головне – збереження здоров'я вихованців. З цією метою плануються заняття просто неба, уроки милування природою за В. О. Сухомлинським, екскурсії в природу, виставки малюнків, творчих робіт «Природа очима дітей», практичні заняття, експериментування, екологічні акції, операції, конкурси.

Для реалізації виховного потенціалу природного оточення В. О. Сухомлинський широко використовував прогулянки в ліс, поле, на луки, де діти ходили босоніж, дихали цілющим повітрям, захоплювались простором, неповторним світом природи. Він прагнув до того, щоб діти, перш ніж відкрити книгу, прочитати першу літеру, перше слово, перегорнути сторінки «книги природи».

На заняттях зі своїми вихованцями я також практикую такі прогулянки. Після малорухливого заняття прогулянка починається з рухливої гри, і навпаки – після заняття зі значною руховою активністю її можна почати зі спостереження. Визначати тематику прогулянок потрібно, виходячи з можливостей природного оточення навчального закладу, а також з тих явищ у природі, які характерні для певної пори року.

Прогулянки навесні можуть містити спостереження за: рослинами, що зимували під снігом (барвінок, копитняк); пожавленням птахів; цвітінням першоцвітів (підсніжник, проліска); першими комахами (джмелеми, метеликами, мурашками); сокорухом дерев; поведінкою дятла, білки. Діти можуть слухати весняну пісню синиці, спів соловейка, порівнювати їх.

Маленькі юннати Волинського обласного еколого-натуралистичного центру мають можливість спостерігати за весняними роботами в дендропарку: обрізуванням дерев, кущів, висаджуванням розсади однорічних рослин, цвітінням весняних декоративних рослин.

Учні радо зустрічали схід і захід сонця, восени роздивлялися хмари, а взимку – обриси кучугур і фантазували, слухали казки, складали вірші. Кожну таку подорож у природу педагоги називають уроком розвитку мислення. Урок у живій природі вибудовується на загальних педагогічних принципах: вільного вибору, відкритості, діяльності, зворотнього зв'язку, ідеальності, підтверджує красу життя, його неповторність, безцінність.

Роботу, розпочату під час прогулянок, можна продовжити на екскурсіях. Знання, що їх одержують діти під час екскурсій, про взаємозв'язки в природі, правила природокористування, цінність для людини тих чи інших об'єктів природи, з якими знайомляться діти, є важливими для екологічного виховання. Екскурсії цінні тим, що на них школярі можуть повправлятися у своїх знаннях про природокористування: в природі ми гости і поводити себе треба чесно, не порушувати спокій тих, хто постійно там живе, не грабувати їхню домівку.

Екскурсія – це заняття, що проводиться за межами навчальної установи. Педагог планує значно ширший за обсягом матеріал, оскільки це заняття цілком присвячене ознайомленню з природою. Екскурсії проводяться в той час, коли в природі відбуваються помітні зміни.

Плануючи таку форму роботи, визначаю тему і мету екскурсії, конкретизую програмовий зміст, намічаю місце екскурсії; заздалегідь добираю вірші, загадки, прислів'я, які потім використовую в роботі з дітьми. За кілька днів до екскурсії проводжу з ними невелику бесіду, щоб викликати у них зацікавлення майбутнім заняттям. Практикую колективні спостереження, які є обов'язковою частиною кожної екскурсії.

Під час розглядання нових об'єктів слід звернути увагу на особливості естетичного вигляду, зв'язки з умовами життя, значення в житті природи і людини. Збір природного матеріалу, в процесі якого діти можуть задовольнити бажання у самостійних спостереженнях, – відповідальний етап екскурсії. Але можна викопати одну-две рослини з числа тих, яких навколо багато, рідкісні – брати не можна; багато жолудів не можна брати тому, що ними живляться сойки, білки, кабани та інші тварини. Після розглядання зібраного матеріалу з метою закріplення знань про природні об'єкти, з якими знайомились діти, проводяться екологічні ігри «Відгадай, з якого дерева листок», «У кого дітки з цієї гілки?» та інші.

Наукові публікації

Ці форми роботи можуть виступати однією з форм підготовчої роботи до заняття на наступний день чи закріплення набутих знань на гуртковому занятті. Наприклад, перед вивченням теми «Забруднення повітря» доцільно буде прогулянка на вулиці, спостереження за рухом автомобілів, екскурсія до котельні чи промислового підприємства. Вони дадуть змогу побачити залежність між інтенсивним автомобільним рухом та станом атмосфери.

Екскурсія та прогулянка – і самостійне джерело набуття знань. Вони можуть організовуватися з метою: показу старих, рідкісних дерев, їх співіснування з іншими рослинами і тваринним світом; показу цікавих об'єктів рельєфу; показу рослин і тварин, яких мало в даній місцевості; праці людей у природі, їх діяльності з охорони довкілля. Екскурсії слугують також для узагальнення знань дошкільнят про певні екосистеми (такі, як ліс, парк, водойма, лука), наочного вивчення наявних у них екологічних зв'язків.

У багатій спадщині В. О. Сухомлинського – розроблені та впроваджені у практику різноманітні форми спостережень у природному довкіллі. На думку педагога, саме вони допомагають створити цілісну картину про навколошнє середовище та виховати гуманні почуття до всього живого: «Ідіть в поле, парк, пийте із джерела думки, і ця жива вода зробить ваших вихованців мудрими дослідниками, допитливими, цікавими людьми і поетами». У результаті спостережень формується спостережливість – «найважливіша риса розвиненого розуму», сукупність особистих якостей і здібностей людини, яка передбачає вміння помічати суттєве в навколошньому світі, правильно розпізнавати типові риси в тих чи інших явищах, швидко орієнтуватися в різних ситуаціях.

Цікавим методом формування екологічної культури дошкільнят є ведення екологічних спостережень. Його мета – дати можливість безпосередньо поспілкуватися з живим об'єктом, розглянути його, закласти основи для появи у дітей емоційно позитивного, турботливо-стравлення до об'єкта чи явища. Внаслідок спостережень у дітей зливаються «в органічній єдності образ, емоція, слово».

Цінність спостережень – у безпосередньому спілкуванні з природою. Їх початок треба проводити особливо емоційно, цікаво, передати ставлення до об'єкта, який спостерігається. Тут варто використовувати яскраві описи і порівняння, наприклад: «горобчики, неначе у сірі светри одяглися», «синичка нарядна, у жовтій сорочечці, чорній краватці». Звертаючи увагу дітей на появу біля квітів джмелія, педагогу необхідно знайти добре слова, які зацікавлять дітей: «Подивіться, хто прилетів до нас, у такій гарній пухнастій шубці. Ану, джемелику, пошукай, що діти приготували тобі на обід». Не варто зразу ставити запитання, потрібно підвести підсумок і щось залишити на завтра.

Ось приклад спостереження за бабкою на водоймі. «Придивіться, діти, хто це так стрімко літає над ставком? Так, це бабка. Яка вона струнка! Як гарно переливаються на сонці її крила! Це справжня окраса нашої природи.

А як ви думаєте, чому вона так стрімко літає? Звичайно, тому, що в неї довгі й сильні крила, покриті сіточкою жилок. А може, хтось із вас знає, що бабка розшукує у повітрі? Чим бабка живиться? Живиться бабка мухами, комарами, мошкою, яких наздоганяє у повітрі.

Подивіться, які у бабки очі. Вони допомагають їй добре бачити у польоті здобич. Якщо трапляється велика муха, бабка хапає її своїми чіпкими лапками. Як ви думаєте, чому багато бабок з'являється біля ставка влітку? Авже, тому, що влітку тут багато комарів і мошок, мух. Так, вони докучають людям і свійським тваринам. Пойдаючи їх, бабки приносять користь. Ось чому ми повинні берегти цих корисних комах. Вони прикрашають нашу природу».

Отже, спостереження дає змогу більш інформативно і повніше виконувати завдання ознайомлення дітей з природою.

Цікавими й результативними є досліди самих дітей, їхні «відкриття». «Може, маленька дитина повторює те, що було вже зроблено, створено іншими людьми, але якщо це діяння – плід її власних розумових зусиль, – вона творець, її розумова діяльність і є творчість». – говорить В. О. Сухомлинський.

І як результат – дитина отримує нові знання. Наприклад, ллючи воду на шматок мила, грудку цукру, землю тощо, ми примушуємо воду змішуватися з цими речовинами, розчиняти деякі з них, цим самим забруднюючись. Ефективними є ігрові форми проведення дослідів за участю героїв: Світлячок, тіточка Природа, дядько Вітер, Капітошка, Чарівник-невидимка і т. ін. Обов'язково треба ставити пізнавальні завдання у формі проблемного запитання, вислухати дитячі гіпотези, чітко визначити умови його проведення, обговорити його результати.

Найбільше дослідів у молодшому віці проводиться з метою вивчення властивостей об'єктів неживої природи: води, повітря, снігу тощо.

На занятті «Зима – чарівниця» можна переконати дітей у тому, що в морозний день сніжинки твердішають. Коли ми наступаємо на них, сніжинки ламаються і мичуємо рипіння. В цьому нам допоможе простий дослід. Для цього потрібні кукурудзяні палички, мисочка та олівець. Відомо, що сніг складається з багатьох сніжинок, які мають шість промінців. Він нагадує пухкі круп'яні палички. Спробуємо подрібнити їх, натискаючи олівцем. (Діти виконують завдання). Спробуємо «потоптати» палички зубами. Чи чуєте ви хрумкіт? Чому? – Разом з дітьми приходимо до висновку, що сніжинки у морозний день стають крихкими, і коли наступати на них, вони ламаються.

Дитяче серце чутливе до заклику творити красу й радість для людей – важливо тільки, на думку В. О. Сухомлинського, щоб слідом ішла праця. Якщо дитина відчуває, що своїми вчинками приносить радість близкім, то змалечку навчиться узгоджувати власні бажання з інтересами людей, а це важливо для виховання доброти й людяності, самодисципліни, без якої немає совісті, немає справжньої людини.

У багатьох сім'ях батьки усвідомлюють значення залучення дітей до посильної трудової діяльності

з раннього віку і сприяють тому, щоб вони вміли себе обслуговувати, берегти речі, які для них придбали: одяг, іграшки тощо, вміли доглядати за рослинами та домашніми тваринами.

«Розвиток дитини на кінчиках її пальців, – стверджує В. О. Сухомлинський, – ... наші першокласники мають свої грядки – спеціально для того, щоб гармонійно зливались ці три речі – бачити, спостерігати, думати. Розумна, одухотворена думкою і подивом праця – це та глибина, на якій тримається човен думки. Розумні руки творять розумну голову; самостійна думка, як вогонь від іскри, народжується тому, що маленька дитина, доторкаючись до природи не байдужим спостерігачем, а трудівником, відкриває численні „чому?” і дає на них відповіді, самостійно споглядаючи, спостерігаючи».

Наші дошкільні діти доглядають кімнатні квіти, акваріуми, працюють на квітниках, овочевих грядках. Діти навчаються користуватися інструментами для роботи на ділянці. Під час роботи ознайомлюються з правилами безпеки і культури праці, особистої гігієни, охорони навколошнього середовища, правилами поведінки в природі, які прослідковуються в творах В. О. Сухомлинського:

– Найкраща квітка та, що квітує там, де зросла. Не зривай квітку – вона зів'яне. («Хлопчик і дзвіночок Конвалії», «Сергійкова квітка», «Дівчинка і Ромашка», «Він зненавидів красу»).

– Кожний зелений листок, кожна травинка виділяє в повітря кисень. Ним ми дихаємо, без нього немає життя, тож не топчи, не зривай рослин.

– Не лови барвистих метеликів, що літають над квітами. Вони схожі на казкові літаючі квіти і нікому не завдають шкоди. Не лови метелика, бо загине. («Метелик і Квітка», «Щоб метелик не наколосся»).

– Красу треба приймати серцем. («Людина з гарячим серцем», «Скільки ж ранків я проспав», «Яблуко і світанок», «Намисто з чотирма променями», «Як Оленка хотіла весну наблизити»).

– Щоб згубити молоде деревце, потрібні хвилини, а вирости – роки. Не ламай гілки дерев і кущів. («Зламана яблунька», «Зрубана верба», «Відломлена гілочка»).

– Ніщо так згубно не впливає на все живе, як вогонь. Байдужість, що призвела до пожежі, – злочин і перед природою, і перед людьми. Простеж, щоб у лісі навіть іскри від багаття не було. Не випалюй минулорічну траву. («Іванова хата горить»).

– Покинута консервна банка, скло можуть поранити лісового звіра, привести до його загибелі. Не залишай слідів свого перебування на природі. Нехай твоє місце відпочинку буде чистим. Рештки іжі залиш для пташок, на сухих сучках, для звірів на пеньку, комах на землі. («Соромно перед соловейком»).

Вивчаючи твори Василя Олександровича, бачимо, що він великого значення в екологічному навчанні надавав казці. Ось як поетично він про це пише: «Кожен день приносив нові відкриття в навколошньому світі. Кожне відкриття втілювалося в казку, творцем якої були діти. Казкові образи допомагали малюкам відчувати красу рідної землі. Краса рідного краю, що відкривалася завдяки казці, фантазії, творчості, – це джерело любові до Батьківщини. Розуміння і відчуття величі, могутності Батьківщини приходять до людини поступово і мають своїм джерелом красу».

В. О. Сухомлинський не тільки розкрив високу мудрість казки, а й показав, що казка – це друг і вчитель дітвori, вона допомагає їм краще пізнати світ, робить їх добрішими, людянішими, викликає бажання пронести чудові риси позитивних персонажів через своє життя. Без казки, без гри уявлень дитина не може жити, без казки навколошній світ перетворюється для неї на гарну, але все-таки намальовану на полотні картину; казка – примушує цю картину ожити.

Висновки. Екологічне виховання, за В. О. Сухомлинським, – це бачення навчально-виховного процесу як складної системи, у якій дитина не залишить без уваги жодної травинки, пташки, вчиться робити не тільки висновки, а й аналізувати. Це тяжка і дуже кропітка справа. Багато чого залежить від педагога, від його особистості й ставлення до природи. Воно потребує системи – вивчати з дошкільного віку, продовжити в молодшій школі, а з кожним роком поглиблювати знання, адже екологія – це новий спосіб мислення. З віком дитину слід переконувати в тому, що вона не має морального права заподіяти шкоду іншій людині, звірині, природі. Це означає зробити світ безпечнішим, довговічнішим.

Великий досвід роботи В. О. Сухомлинського з екологічного виховання дітей глибоко переконує, що благодійним джерелом гуманістичного виховання особистості є природа. З перших літ життя людина входить у світ природи, що викликає почуття радості, здивування, захоплення, милування.

Доцільність екологічного виховання на спадщині великого педагога полягає у тому, що мозок дитини потребує виховання природою. Бо якщо посадити її тільки в класі, то клітини мозку швидко втомлюються і школярі погано справляються з роботою. Дитина в першому класі ніби й уважно слухає, але не запам'ятовує. Тож її розумові сили слід зміцнювати серед природи. Адже природа – безпосереднє джерело яскравих вражень і спостережень, бо дитина не тільки чує, а й прислухається, не тільки дивиться, а й вдивляється, а це все разом покращує якість сприймання, сприяє кращому запам'ятовуванню, допомагає у навчанні.

Література

1. Організація екологічної освіти та виховання учнівської молоді (на допомогу вчителю). – К. : Фенікс, 2003.
2. Сухомлинський В. Школа і природа / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 5.
3. Сухомлинський В. Виховання дбайливого ставлення до природних багатств / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 4.
4. Сухомлинський В. Сто порад учителеві / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 2.